

УДК 811.111'42

І. С. Шевченко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри ділової іноземної мови і перекладу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Історичні лінгвістичні студії: когнітивний вектор

Роботу виконано на кафедрі ділової іноземної мови і перекладу ХНУ ім. В. Н. Каразіна

У статті окреслено концепт з погляду нової парадигми лінгвістики – історичної когнітивістики – як діахронічно мінливий феномен, онтологічні, аксіологічні й функціональні характеристики якого історично варіюються під впливом розвитку культури, соціуму, мови. Описано діахронічний аналіз концепту, що включає історичне зіставлення моделей, статистичну обробку даних, шкалювання областей варіювання характеристик концепту в часі.

Ключові слова: концепт, історична когнітивна лінгвістика, модель, історичне варіювання.

Шевченко И. С. Исторические лингвистические исследования: когнитивный вектор. В статье очерчено концепт с точки зрения новой парадигмы лингвистики – исторической когнитивистики – как диахронически изменчивый феномен, онтологические, аксиологические и функциональные характеристики которого исторически варьируются под воздействием развития культуры, социума, языка. Описано диахронический анализ концепта, который включает историческое сопоставление моделей, статистическую обработку данных, шкалирование областей варьирования характеристик концепта во времени.

Ключевые слова: концепт, историческая когнитивная лингвистика, модель, историческое варьирование.

Shevchenko I. S. Historical Linguistic Research: a Cognitive Vector. In the article from the point of view of a new paradigm of linguistics – historical cognitive studies – the concept as the diachronically variable phenomenon ontological, axiological and functional characteristics of which historically vary under the influence of the development of culture, society, language. It is described diachronic analysis of the concept, which includes a historical comparison of its models, statistical data processing, scaling varying characteristics areas of the concept in time.

Key words: concept, historical cognitive linguistics, model, historical variation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасна когнітивістика накопичила значні відомості в плані синхронії про окремі концепти, категорії і їх об'єктування у різних мовах, про відмінні в етнокультурному плані мовні картини світу, зокрема, про лексикалізовані культурні концепти [8] їх національно-культурну специфіку [10], синтаксичні концепти окремих мов [5]. Актуальний у сучасній науці діахронічний пласт буття концепту, здатний дати повніше уявлення про його зміст і структуру, залишається поки що тільки окресленим і потребує розробки. Діахронічний підхід у когнітивній лінгвістиці, що становить **об'єкт** нашого розгляду, задовольняє назрілу потребу в розширенні на область діахронії синхронічних (точніше, панхронічних) досліджень концептуалізації і категоризації, що превалюють сьогодні. У теоретичному плані це вимагає обґрунтування принципів історичного підходу в когнітивістиці, а в практичному – розробки адекватних методик діахронічних когнітивних досліджень, що є, відповідно, **метою і предметом** статті.

Пропонована комплексна методика вивчення діахронічного варіювання концепту залежить від обраного ракурсу його дослідження. З одного боку, це може бути концепт культури, з іншого – когнітивний, лексикалізований або синтаксичний концепт.

На історичній мінливості концепту культури наголошує Ю. С. Степанов, який виділяє його структурні “шари”: етимологічний (внутрішня форма); пасивний (історичний); активний (актуальна ознака). Кожен з шарів формується у концепті відповідно до зміни культурно-історичного оточення [8, 44].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Лінгво-концептологічний підхід до взаємовідношення і взаємодії мови й культури вимагає узагальнення даних культурології, лінгвістики, країнознавства, когнітології, етнології та інших дисциплін. У руслі цього підходу культура розглядається як сукупність концептів і відношення між ними [4], а концепт

– як основа синтезованого дослідження мови й культури, оскільки є елементом свідомості, яка грає роль посередника між культурою і мовою [7]. На думку Г. Г. Слишкіна, “концепт – одиниця, покликана зв’язати воедино наукові дослідження в області культури, свідомості і мови, оскільки він належить свідомості, детермінується культурою і опредмечується в мові” [7, 9]. Отже, культурний концепт – це “те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини”, а також те, за допомогою чого звичайна людина, “не творець культурних цінностей, сам входить в культуру, а в деяких випадках і впливає на неї” [9, 40]. Це свідчить про іманентну історичність концепту, який розвивається разом із суспільством і культурою (елементом якої є і мова), концептосферою народу в цілому.

Базовим положенням в діахронічному аналізі **лексикалізованого концепту** є уявлення про його мінливість у часі. Лінгвокультурний концепт – це багатовимірний ментальний феномен, у якому В. І. Карасик виділяє понятійний, ціннісний і образний компоненти [3]. Лінгвокультурний концепт, як наприклад, SIN/ГРІХ, в англомовному світському дискурсі XIV–XXI ст. виявляє історично незмінні ознаки (негативна оцінка, приналежність сфері духовного досвіду, нерозривний зв’язок з концептами БОГ та ЛЮДИНА, загальнолюдський характер) та діахронічне варіювання поняттєво-ціннісної складової ГРІХА, що вбачається, за даними О. Ваховської [1], зокрема, у зміні його ціннісного складника з негативного у середньоанглійський період на нейтральний / позитивний у наш час та в переосмисленні таких основних біблійних характеристик ГРІХА, як приналежність сфері духовного досвіду та загальнолюдський характер. Не менш суттєвими є діахронічні зміни образно-ціннісної складової лінгвокультурного концепту, що демонструють зміни його типових метафоричних моделей.

Когнітивний концепт моделюється у вигляді фреймової мережі із 5 базових фреймів, як їх подає С. А. Жаботинська [2], складеної слотами відповідно до базових пропозицій. Прикладом діахронічного аналізу когнітивного концепту є дослідження концепту GOD / БОГ як прототипічного елемента, що утворює категорію БОЖЕСТВ та в світській і релігійній картинах світу характеризується різною будовою фреймової моделі і наповненням її слотів. За даними Г. В. Поліної [6], зміст і структура концепту БОГ, вербалізованого засобами англійської мови, історично істотно варіюється у світському дискурсі XIV–XX ст. Зокрема, є історичні універсалиї – це міжфреймова структура прототипічних значень концепту БОГ, яка в релігійній картині світу складається з п’яти базових фреймів: предметного, такого, що включає слоти [БОГ *є* СТІЛЬКИ (кількість)] [БОГ *є* ТАКИМ (якість)] [БОГ *існує* ТАК (спосіб буття)] [БОГ *існує* ТАМ / ТОДІ (місце і час)]; акціонального – [БОГ (агенс) *діє на* ХТОСЬ (пацієнс)] [БОГ (агенс) *діє для* ЩОСЬ (мета)] [БОГ (агенс) *діє з* ЩОСЬ (інструмент)] [БОГ (агенс) *діє для* ХТОСЬ (бенефіціант)] [БОГ (каузатор) *творює* ДЕХТО / ДЕЩО (результат)]; таксономічного – [БОГ *є* ХТОСЬ (роль)]; посесивного – [БОГ (володар) має ХТОСЬ / ЩОСЬ] і компаративного – [БОГ (референт) *є як би* ХТОСЬ / ЩОСЬ (корелят)].

Щодо діахронічних змінних, то за ступенем діахронічного варіювання властивості концепту БОГ у світському дискурсі епох Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, Нового і Новітнього часу утворюють області стабільності, коливань, нестабільності. В цілому, концепт БОГ у світському дискурсі у сукупності прототипічних і непрототипічних властивостей порівняно з біблійними властивостями проявляє найбільше варіювання в XVIII і XX ст., а найменше – у XIV–XV і XVI–XVII ст., що відповідає культурно-історичній динаміці суспільства [6].

Синтаксичні концепти також змінюються у плані діахронії. Під синтаксичним концептом розуміють відносини між компонентами предикатування, фіксовані у базових схемах речення. Когнітивний аспект простого речення моделюється у термінах ментальних схем – узагальнених репрезентацій синтаксичних структур і типових пропозицій, які відповідають укоріненню в мисленні зразкам досвіду носіїв мови. Типи ментальних схем, вузлами яких є Дія – Суб’єкт – Об’єкт, відповідають типології статичних і динамічних предикатів і впорядковують семантичний простір мови. За даними О. Михайлової [5], базовими ментальними схемами і їх різновидами для давньоанглійського простого речення є:

- схема БУТТЯ ОБ’ЄКТА: різновиди МІСЦЕ БУТТЯ ОБ’ЄКТА, ЧАС БУТТЯ ОБ’ЄКТА;
- схема БУТТЯ ОЗНАКИ ОБ’ЄКТА: різновиди ЕКСПЛІКАЦІЯ, ІДЕНТИФІКАЦІЯ, ХАРАКТЕРИЗАЦІЯ, ЗМІНА ОЗНАКИ, ОЗНАКОВА РЕЛЯЦІЯ;
- схема СТАН СУБ’ЄКТА: різновиди ЕМОЦІЙНИЙ СТАН, МОДАЛЬНИЙ СТАН;

- схема ВПЛИВ НА ОБ'ЄКТ: різновиди ВПЛИВ ПРИРОДНИХ ЧИННИКІВ, ВПЛИВ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ, одночасний ВПЛИВ НА ПАЦІЕНС, ВПЛИВ НА БЕНЕФАКТІВ;
- схема ДІЯ СУБ'ЄКТА: різновиди КАУЗАЦІЯ ЗМІНИ ОБ'ЄКТА, КАУЗАЦІЯ ПЕРЕМІЩЕННЯ ОБ'ЄКТА, МОВЛЕННЄВО-МИСЛЕННЄВА ДІЯ, РЕЗУЛЬТАТИВНА ДІЯ;
- схема САМОСТІЙНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУБ'ЄКТА.

Історичне варіювання синтаксичного концепту англійської мови полягає у тому, що, з одного боку, змінюється кількість схем, наприклад, зникає схема з наповненням “мені подобається, що...”, а з іншою, відбувається поповнення списку онтологічних схем пропозиції різновидами цих схем, найбільш характерними для мови певного періоду, що пов'язане з мовними відмінностями валентнісного характеру в семантиці дієслів-предикатів

Попри всі розбіжності методик структурування лексикалізованих і синтаксичних концептів, можна окреслити спільні принципи їх історичного варіювання і, відповідно, когнітивно-лінгвістичного історичного аналізу. В узагальненому вигляді діахронічний аналіз концепту включає послідовність кроків від мікро-діахронічного опису фреймової структури в окремі періоди до макро-діахронічного узагальнення історичної динаміки його слотів, визначення близькості/віддаленості фрейм-структур різних епох щодо базового (етимологічного) шару концепту:

1. Моделювання концепту у вигляді певної схеми для окремих періодів і послідовне історичне зіставлення моделей дає змогу виявити сталі характеристики концепту – історичні константи та історичні змінні, що виражається в наявності/відсутності тих або інших слотів концепту, їх різному наповненні.

2. Обробка отриманих даних із залученням математичних (імовірнісних) методів дозволяє зробити висновок про випадковість/невипадковість історичного варіювання слотів концепту.

3. Оскільки історичні зміни зачіпають як кількісні характеристики концепту (частотність окремих слотів), так і якісні – їх наповнення, ступінь варіювання концепту представляємо у вигляді шкали з полюсами *max* і *min*. Полюс мінімального варіювання (область стабільності) включає діахронічні константи; діахронічні змінні розташовуються на полюсі максимального варіювання (область нестабільності) і між полюсами – в області діахронічних коливань.

4. Історичне варіювання окремих слотів концепту припускає наявність регулярної схожості й відмінностей історичних варіантів його структури в цілому. Для моделювання історичної динаміки концепту застосовуються математичні методи визначення мінливості (відстані) окремих явищ у часі [9], які в числовому вираженні показують, на якій відстані від базового шару (етимологічний шар прийнятий за точку відліку “0”) знаходяться історичні варіанти окремих шарів лінгвокультурного концепту (поняттєвий, образний, ціннісний) або структури фрейма когнітивного концепту в окремі історичні періоди. У графічному вигляді ці точки утворюють вектор історичного варіювання – криву різного видалення від точки відліку, що відображає певний зв'язок концепту з мовною, соціальною й етнокультурною домінантою епохи.

5. Зіставлення характеристик концепту в окремо взяті періоди і узагальнення його історичних сталих дозволяє реконструювати концепт в цілому за його мовними даними, що історично змінюються.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, концепт є діахронічно мінливим феноменом, онтологічні, аксіологічні й функціональні характеристики якого історично варіюються під впливом розвитку культури, соціуму, мови. Тож діахронічний аналіз є невід'ємною складовою частиною дослідження концепту, що дозволяє реконструювати його на основі комплексної методики, яка включає історичне зіставлення моделей, статистичну обробку даних, шкалювання областей варіювання характеристик концепту і визначення математичних величин відстані лінгвістичних явищ у часі. Це свідчить про формування нової перспективної парадигми лінгвістики – історичної когнітивістики.

Література

1. Ваховська О. В. Поняттєва складова концепту SIN / GPIX в англійській картині світу / О. В. Ваховська // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 897. – С. 60–65.
2. Жаботинская С. А. Теория номинации: когнитивный ракурс / С. А. Жаботинская // Вестник МГЛУ. – 2003. – № 478. – С. 145–164.

3. Карасик В. И. Лингвокультурная концептология : учеб. пособие к спецкурсу / В. И. Карасик, Н. А. Красавский, Г. Г. Слышкин. – Волгоград : Парадигма, 2009. – 116 с.
4. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода / Ляпин С. Х. // Концепты. Научные труды Центрконцепта. – Архангельск : Изд-во Поморского гос. ун-та, 1997. – Вып. 1. – С. 11–35.
5. Михайлова О. В. Когнітивно-граматичні особливості простого речення в давньоанглійській мові / О. В. Михайлова // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – №. 773. – С. 55–58.
6. Полина А. В. Историческое варьирование семантического прототипа концепта БОГ/ А. В. Полина // Вісн. Харк. нац. ун-ту. – 2003. – № 609. – С. 169–172.
7. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 188 с.
8. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академ. проект, 2001. – 670 с.
9. Шевченко И. С. Историческая динамика прагматики предложения / И. С. Шевченко. – Харьков : Константа, 1998. – 198 с.
10. Wierzbicka A. Human emotions: universal or culture-specific? / A. Wierzbicka // American Anthropologist. – 1988. – P. 584–594.

Статтю подано до редколегії
31.03.2011 р.